

مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام (ICIWG 2010)

تاملی بر محیط زیست و پایداری آن در جهان اسلام

خدارحم بزی

زابل - دانشگاه زابل

kh.bazi@yahoo.com

چکیده

با توجه به نصّ صریح قوانین اسلامی و سفارش های متعدد در زمینه حفظ و نگهداشت هر چه بهتر محیط و کوشش جهت حفظ پاکیزگی آن « النظافة من الايمان » همواره شاهد محیط های منزّه فردی، اجتماعی، صنعتی و غیره در جهان اسلام بوده و هستیم اما در دهه های اخیر افزایش سریع جمعیت، رسوخ مشی سود انگاری، غلفت در عمل به فرامین عالیّه اسلامی در زمینه رابطه انسان و محیط زیست، باعث چالش هایی در محیط زندگی در کشورهای اسلامی شده است.

این مقاله، با هدف ارائه تصویری از سیمای محیط زیست در کشورهای اسلامی به بررسی چالش های موجود در این زمینه پرداخته و سعی کرده تا با یادآوری جایگاه محیط زیست در دین مبین اسلام به ارائه راهکارهای جهت رفع چالش های موجود بپردازد تا از این راه شاهد محیطی مطلوب و ایده آل جهت زندگی انسان «خليفة الرحمن» بوده باشیم.

واژگان کلیدی: محیط زیست، کشورهای اسلامی، چالش ها

Islam and Sustainable Environment

Dr. Khodarahm Bazzi

University of Zabol

kh.bazi@yahoo.com

Abstract

Since the Islamic laws, conservation of the environment has been emphasized and attempted to keep the environment clean. These have always been fresh and clean environment, especially fresh and clean urban environment in Islamic countries. But during recent decades, some factors such as population explosion, penetration of profit-seeking policies, development of large-scale and crowded cities and particularly, the neglect of practicing Islamic orders in connection with the relationship between human and environment has caused a large number of problems in the urban environment in Islamic world.

This research aims at picturing the aspect of the urban environment. In order to achieve this, the research: (1) Analyses the existing problems and emergencies related to the urban environment. (2) Suggests some procedures to solve the existing problems through reminding the particular place of the environment in Islam.

Keywords: Islam, Environment, Islamic Laws, Quran

مقدمه

بدون شک هر قدر ایدئولوژی دینی ریشه‌دار و با طبیعت و نهاد خواست و تمایلات انسانها نزدیک‌تر باشد و هماهنگی بیشتری از خود نشان دهد، از قدرت و توان فزون تری برخوردار است و پدیده‌های برانگیخته از آن نیز تداوم بیشتری دارند. بر همین اساس، پدیده‌های محیطی منبعث از ایدئولوژی الهی اسلامی، با روح و جان آدمیان سازگاری بیشتر و طبیعی‌تری دارند. به علاوه ایدئولوژی اسلامی، مشوق بارزی در ایجاد رابطه‌ای منطقی، عقلایی و پایدار بین انسان و محیط اطراف و مقدار بهره‌برداری از امکانات و مواهب الهی با نگاه به آینده به شمار می‌آید.

امروزه با توجه به افزایش سریع جمعیت و شدت فشارهای وارده بر منابع طبیعی، مشکلات زیست محیطی در بخش وسیعی از جهان و از جمله کشورهای اسلامی پدیدار گردیده است. اگر چه برخی از این مشکلات، منشأ طبیعی دارند لیکن بسیاری از آنها، ناشی از عدم آگاهی از رابطه انسان و محیط و روش‌های نادرست بهره‌برداری از منابع محیطی است.

این مقاله با مقدمه و تعاریف مربوطه شروع شده و پس از بیان رابطه ایدئولوژی و محیط، سیمای محیط زیست در جهان اسلام را به تصویر کشانده است. آنگاه ضمن اشاره به وضعیت بهره‌برداری مسلمانان از منابع طبیعی، جایگاه ویژه محیط زیست فردی، جمعی، تولید و کار و محیط زیست شهری در دین اسلام را مورد تحلیل قرار داده است. در پایان با تبیین چالش‌های محیطی در کشورهای اسلامی، راه‌حلهای لازم جهت توسعه پایدار محیط زیست ارائه گردیده است.

مفاهیم و مبانی نظری تحقیق

الف- ایدئولوژی: از نظر لغوی، ایدئولوژی عبارت است از: بحث در تصورات مبحث فکریات، خیال و نظر، علم افکار معانی، علم افکار که درباره اصل و مبدأ افکار مطالعه و بحث می‌کند.

اصطلاح ایدئولوژی (Ideology) از دو کلمه لاتین «ایده» (Idea) به معنی تصور، اندیشه، فکر و ذهن و «لوژی» (Logy) که پسوندی به معنای شناخت یا شناسی است، ترکیب شده است. کاربرد این اصطلاح از نظر تاریخی به فیلسوف معروف فرانسوی در زمان انقلاب کبیر فرانسه (اواخر قرن هجدهم) به نام «دستودوتراسی» (Destutt de Tracy) برمی‌گردد. او این اصطلاح را برای علم ایده‌ها انتخاب کرد. تعریف او یعنی «علمی همراه با مأموریت»، (مسئولیت)، بیانگر علمی است که هدفش خدمت به بشر و حفظ و حمایت او و رهانیدن ذهن او از تعصب و آماده ساختن او برای پذیرش حکومت عقل است (علی بابایی، ۱۳۶۹: ۹۲). به طور کلی بیشتر متفکرین، از ایدئولوژی به عنوان یک عامل مهم در کیفیت زندگی ما نام می‌برند (شکویی، ۱۳۸۲: ۴۶).

ب- اسلام: دین مبین اسلام که اکنون با بیش از ۵۰ کشور جهان از سواحل شمال غربی قاره افریقا تا مجمع‌الجزایر اندونزی در جنوب شرقی آسیا در ۱۷۰ درجه طول غربی - شرقی و ۷۰ درجه عرض شمالی - جنوبی گسترده شده (احمدیان، ۱۳۸۲: ۱۵)، طبق برآورد دایره‌المعارف بریتانیکا در سال ۱۹۹۷ بیش از یک میلیارد و ۱۶۰ میلیون نفر جمعیت داشته است (کتابی، ۱۳۶۸: ۲۸۷).

از نظر ماهیت؛ اسلام دین صلح، سلامت و آرامش است که در آن به سعادت و خوشبختی انسانها تاکید شده؛ به طوری که در باب معنی اسلام در فرهنگ لغت دهخدا آمده، اسلام عبارت است از: گردن نهادن، اسلام

آوردن، مسلمان شدن، فروگذاشتن، رویانیدن زمین درخت سلم را، به صلح درآمدن، به سلامتی در آمدن، دین پذیرفتن، اطاعت از امر و نهی خدا (دهخدا، ۱۳۷۳: جلد ۲۸).

ج- محیط : از نظر لغوی محیط (Environment) عبارت است از: مقابل محاط، اسم فاعل از احاطه ، فراگیرنده و احاطه کننده (دهخدا، ۱۳۷۳: جلد ۲۸)، اما از نظر مفهوم، محیط به راحتی قابل تعریف نیست زیرا این عبارت کاربرد بسیار گسترده‌ای دارد. با این حال به نظر می‌رسد که این عبارت از لغت فرانسوی (Environir) به معنی پیرامون، گرفته شده است (Chandna 2002: 21).

از نظر اصطلاحی، به هر چیزی که در بیرون از افراد قرار داشته و به نحوی با آنها در ارتباط است ، محیط گفته می‌شود. چنین تعبیری، نه تنها محیط طبیعی را در بر می‌گیرد، بلکه سازمانهای انسانی را نیز شامل می‌شود. در جغرافیا، مفهوم محیط به آن چیزی اطلاق می‌گردد که همه خصوصیت های مکانی یا ناحیه‌ای را داراست. به تعبیر دیگر به مجموعه عناصری که نقطه استقرار پدیده و پیرامون آن را می‌پوشاند، محیط اطلاق می‌شود (بدری فر ، ۱۳۸۳ : ۱۶).

در سال ۱۹۷۰ میلادی، « اچ . ام . پراشفسکی » در مورد محیط جغرافیایی چنین اظهار نظر کرده است: « تنها کل محیط وجود دارد که در آن، انسان یکی از اجزای محیط شناخته می‌شود و در وابستگی متقابل با سایر اجزا و ترکیب دهنده محیط عمل می‌کند» برابر این طرز تفکر، انسان نمی‌تواند بدون ارتباط با سایر اجزا و عوامل محیطی، به زندگی خود ادامه دهد (شکویی، ۱۳۷۵: ۱۱۵).

در دانش اکولوژی، محیط زیست یک موجود زنده، به مفهوم هر چیزی است که امکاناتی برای زیست و تکثیر آن فراهم آورد. « پتر کروپوتکین (Peter kropotkin) آنارشیست معروف معتقد است، عدم تعادل های محیطی بازتاب عدم تعادل های روابط انسان و محیط اوست (شکویی، ۱۳۸۲ : ۲۴۷).

د- جنبه مذهبی محیط : انسانها، حاکمان مخلوقات سیاره زمین می‌باشند. کار آنها، آرام کردن، تربیت کردن و سرو سامان دادن به طبیعت و حیات وحش است، خداوند این وظیفه را به عهده انسانها گذاشته زیرا، قبل از سامان بخشی به طبیعت و حیات وحش، در آن چیزی جز اهریمن منشی و تهدید وجود نداشته است. زمانی این دنیای خشن به مطلوبیت رسید که انسان کنترل و مداخله آن را از طریق رشد و تکامل خود به دست گرفت (شکویی ، ۱۳۸۲ : ۱۵).

و- مکاتب فلسفی عمده در زمینه محیط گرایی : شباهت رابطه انسان و محیط به معمای « اول مرغ پدیده آمد یا تخم مرغ » همیشه اندیشمندان مختلف از جمله جغرافیدانان را در طول تاریخ به تحیر و پرسش وا داشته، که آیا محیط ما را کنترل کرده است؟ یا محیط فرصتی برای پیروزی انسان در میدان زندگی بوده است ؟ لذا اندیشه‌های فلسفی در قالب مکاتب عمده در زمینه جایگاه محیط به شرح زیر قابل بررسی‌اند:

- رفتارگرایی ادراکی (Cognitive Behavioralism) : اثر محیط بر مردم تا حدی به میزان درک آنان از منابع و موانع تحمیلی محیط بستگی دارد. امروزه در بسیاری از جاها از نگرش مذکور دفاع می‌شود. « ویلیام کرک » (William Kirk) از صاحب نظران این مکتب بشمار می‌رود.

- اکولوژی انسانی (Human Ecology) : واکنش‌های دو جانبه انسان و محیط را مانند دیگر انواع حیوانات و نباتات مورد نظر دارد. « هارلن با روز (Harlan Barrows) به این نگرش معتقد است.

- جبر طبیعی (Determinism): حاکی از این است که محیط طبیعی، ترقی و تعالی انسان را کاملاً کنترل می‌کند. جغرافیدان آلمانی « فردریک راتزال » (Friedrich Ratzel) واضع این مکتب و خانم « الن چرچیل سمپل (Ellen Churchil Semple) دنباله رو و مروج این تفکر بوده است.

- اصالت اختیار (Possibilism): محیط امکاناتی ارائه می‌دهد ولی این آدمی است که بین آنها، امکاناتی را تعیین و انتخاب می‌کند « لوسین فور » (Lucien Febvere) فرانسوی یکی از طرفداران متعصب این نظریه محسوب می‌شود.

- جبر علمی (Scientific Determinism): شکل دیگر جبر طبیعی است که بحث، استدلال و اثبات مطالب آن از تجزیه و تحلیل داده‌های علمی ناشی می‌شود. « السورت هانتینگتون (Ellsworth Huntington) طلایه دار این مکتب فکری است.

- جبر بمان - برو (Stop - go Determinism): مدعی است که مردم، میزان و آهنگ ترقی و توسعه یک ناحیه را تعیین می‌کنند نه جهت توسعه آن را. جغرافیدان استرالیایی « گریفت تایلر » (Griffith Taylor) اولین بار این اصطلاح را بکار برد (هاگت، ۱۳۷۹: ۴۰۴-۴۰۳).

هر محیط جغرافیایی، نمادی از یک شیوه تفکر خاص بوده و با عملکرد ایدئولوژی‌های خاص، موجودیت می‌یابد از این رو، منطقی است که در هر تفسیر و تبیین جغرافیایی از پدیده‌ها و محیط‌ها، روی میزان قدرت، توان و باورهای ایدئولوژی و فلسفه سیاسی نظام حاکم تأکید شود و شناخت عقاید (ایدئولوژی) تصمیم گیرندگان نظام‌های اجتماعی، در کانون مباحث و تحلیل‌های جغرافیایی قرار گیرد (شکویی، ۱۳۸۲، ۴۸).

ه- روش تحقیق: نحوه کار در مقاله حاضر مبتنی بر روش تحقیق توصیفی - تحلیلی (Descriptive - Analytic) است. در تحقیقات توصیفی - تحلیلی محقق به دنبال چگونه بودن موضوع است و می‌خواهد بداند پدیده، متغیر، شی و یا مطلب چگونه است؟ به عبارت دیگر این تحقیق وضع موجود را بررسی می‌کند و به توصیف و تحلیل منظم و نظام مند وضع فعلی می‌پردازد و ویژگیها و صفات آن را مطالعه و در صورت لزوم ارتباط بین متغیرها (ایدئولوژی و محیط زیست) را بررسی می‌نماید (حافظ نیا، ۱۳۸۳: ۵۸). از آنجایی که بسیاری از تحقیقات جدید، تمایل دارند از قضایای فلسفی گذشته شروع شده و به بررسی آنها بپردازند (Somekh, 2005: 116). این تحقیق نیز ضمن بررسی تاریخچه جایگاه محیط زیست در دین مبین اسلام، مسائل و مشکلات امروزی آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. همان گونه که می‌توان پرسید زمین چه اثراتی بر انسان دارد؟ می‌توان گفت: انسانها چگونه سطوح و عوامل مختلف سیاره زمین را دگرگون می‌سازند و آن را به نفع خود به خدمت می‌گیرند؟ که نشانه رابطه متقابل و عمدتاً تأثیرگذار فرهنگ و ایدئولوژی انسانها بر روی محیط جغرافیایی است. افسانه‌ای قدیمی می‌گوید که: «زمین جهت بهره‌برداری انسان خلق شده است». اما ملاحظه می‌کنیم که در محیط‌های جغرافیایی در شکل و نوع بهره‌برداری از زمین تفاوت‌هایی موجود است. که این تفاوت ناشی از ایدئولوژی و سیاست حاکم بر آنهاست (شکویی، ۱۳۶۴: ۱۴۱).

بخش گسترده‌ای از مظاهر جغرافیایی؛ شهرها، مسکن، بازارها، کارخانه‌ها، روستاها، مزارع و ... در ارتباط با انسان تحول و تکامل یافته است. تنوع و چگونگی مناظر جغرافیایی یاد شده در رابطه با عوامل گوناگونی چون؛ سطح فرهنگ، بنیه اقتصادی، روش سیاسی حاکم و اصول قابل قبول جامعه پدیدار می‌شود. اما از میان این عوامل، اصول اعتقادی یا بینش عقیدتی، از توان و نفوذ بیشتری برخوردار بوده و به عنوان زیر ساز و مادر دیگر نیروها در بسیاری از جاها اثر و مهر خود را بر مناظر جغرافیایی می‌نهد. بدان اندازه که این عوامل نه تنها چهره

بخش پدیده‌هایی نظیر؛ مساجد، معابر زیارتگاهها، گورستانها، مکانهای عمومی و اجتماعی و ... می‌شود بلکه در چگونگی روابط و آداب اجتماعی، خورد و خوراک، سلیقه، لباس پوشیدن نیز می‌تواند مؤثر واقع شود. درجه نفوذ و کارایی ایدئولوژی در ابداع و آرایش پدیده‌های جغرافیایی، با کیفیت نیروی درونی آن، ارتباط مستقیم دارد. از طرف دیگر به نسبتی که اصول اعتقادی، منطقی‌تر و ریشه‌دارتر باشد، آهنگ رشد گستره جغرافیایی آن، تندتر و پهناتر خواهد بود. بدین گونه ایدئولوژی خمیرمایه مناظر دلکش و فریبای بسیاری از نقاط جهان که جاذب سیاحان و جهانگردان است، می‌باشد (رضوانی، ۱۳۶۸: ۱۵).

در زمینه اثرات متقابل محیط بر روی جوامع انسانی باید گفت: «یوان چوی یج (Jovon Cvijic) معتقد است: « محیط جغرافیایی نه تنها در مرزهای عمومی تاریخ، پراکندگی تمدنها، مهاجرتها، پراکندگی نژادها، نوع و شکل سکونت انسانی، مؤثر می‌افتد بلکه به طور مستقیم در ویژگی‌های روحی و فکری جماعات انسانی نیز اثر می‌گذارد» (شکویی، ۱۳۶۴: ۲۰۹).

سیمای محیط زیست در جهان اسلام

«کارولین مرچنت» (Carolyn Merchant) استاد فلسفه و تاریخ محیط زیست دانشگاه «برکلی» امریکا، در مورد عقاید مسلمانان نسبت به محیط زیست چنین می‌گوید: «اسلام، نمونه درخشانی از آگاهی‌های اکولوژیک به دست می‌دهد. در دیدگاه اسلامی، انسان جانشین خداوند در روی زمین است. قرآن مجید تعلیم می‌دهد که کیهان، طبیعت و محیط، همگی آیاتی از آفریدگار جهان می‌باشند. در روی زمین هیچ دینی بر ضد تخریب محیط زیست و حیات جانداران، همچنین در برابر نابودی منابع و ثروت طبیعی اعطایی خداوند، چنین ندایی روشن در نداده است. (Merchant. 1992: 124). اما متأسفانه امروزه مشکلات محیط زیست که از پیشرفت اقتصاد صنعتی ناشی شده، رفته رفته کشورهای اسلامی را با دشواری‌هایی روبرو کرده است. از زمان خاتمه جنگ جهانی دوم تاکنون، رشد سریع مراکز شهری، شهرهای جدیدی را ایجاد کرده است که اغلب مراکز ملی آن مناطق به شمار می‌روند. رشد این شهرها عامل رکود شهرهای دیگر شده است. همراه با رشد این روند و کاربرد روشهای نوین تولید صنعتی و حمل و نقل، سطح زندگی شهری به یکباره بالا رفته است.

پیامدهای جدی این رشد سریع بر محیط زیست، همیشه به سود مردم منطقه نبوده است. نواحی وسیعی از زمینهای کشت شده یا بالقوه قابل کشت در اثر توسعه بسیاری از شهرها نابود شده است. رشد مراکز جمعیتی، ذخیره منابع موجود محلی، به ویژه منابع آشامیدنی را شدیداً کاهش داده است.

آلودگی زباله‌های مراکز شهری مشکل دیگری است که در سراسر بلاد اسلامی رخ می‌نماید. روشهای انتقال زباله، معمولاً روشهایی عقب مانده اند. شیوه متداول این است که زباله‌های خانگی یا صنعتی در نزدیکترین آبراهه‌های اطراف شهر یا روستا، صرف نظر از این که این آبراهه‌ها خشک باشد یا در آن جریان آب وجود داشته باشد، تخلیه می‌شود یا این که یکسره به بیرون شهر انتقال می‌یابد. از این رو خطر شیوع بیماری، بسیار تهدید کننده است.

متأسفانه، آلودگی جو هم اکنون ویژگی محیط زیست شهری در بسیاری از کشورهای اسلامی است. دود ناشی از سوخت اتومبیل شاید بزرگترین و تنها عامل ایجاد آلودگی باشد. اما مصرف خانگی و صنعتی هیدروکربنها نیز عامل مهم دیگری به شمار می‌رود. مشکل دیگری که با اتومبیل و آلودگی هوا ارتباط نزدیکی دارد، افزایش سر و صدا در محیطهای شهری و تأثیرات مخرب آن بر ساکنان شهر است. از این دیدگاه، بازدید از شهرهایی

چون؛ قاهره و تهران و کار کردن در آنها به همان اندازه ناخوشایند و خالی از لذت است که زندگی در لندن و نیویورک (بیومونت ۱۳۶۹: ۱۹: ۱۸).

اسلام و بهره‌برداری از منابع طبیعی

اگر چه بر اساس شواهد و قرائن موجود و گزارش WCED (۱۹۸۷) نابرابری بزرگترین مشکل (چالش) سیاره محیطی ماست به طوری که فقرا به خاطر بقای خود دست به نابودی محیط می‌زنند (Dobson, 1998: 14) اما دین مبین اسلام ضمن نکوهش وجود فقر و نابرابری، ریشه آنرا در اسراف و تبذیر دانسته و بهره‌برداری مشروع از نعمتهای الهی و زیبایی‌های زندگی را مباح و روا و اسراف و زیاده روی را حرام و ناروا می‌داند. این بدان جهت است که مسلمان به تناسب امکانات و توانایی و کارایی خود، در برابر جامعه مسئولیت دارد. در این صورت فرد اسرافکار قهراً از اجرای مسئولیت و تعهدات اجتماعی خود باز می‌ماند و از این رهگذر بر پیکر جامعه ضربه می‌زند.

راغب اصفهانی می‌گوید: «السرف تجاوز الحدّ فی کلّ فعل یفعله الانسان» اسراف به معنی تجاوز از حدّ معیار در هر کاری است که از انسان سر بزند، گرچه استعمال آن در موارد زیاده روی در انفاق مال بیشتر است و گاهی به خروج از اعتدال در مقدار خرج مال و زمانی هم به چگونگی بذل مال و مورد آن اطلاق می‌شود، اما بنا به مفهوم سخن راغب و روح معنی «کلّ فعل» و بر پایه شواهد فراوان در قرآن و حدیث، اسراف به هر گونه زیادروی گفته می‌شود و در هر حال اسراف به عملی ممنوع و محکوم و مورد خشم و انزجار خداوند متعال است که انسان به شدت از آن منع شده است. به طوری که خداوند در سوره اعراف آیه ۲۹ می‌فرماید: «کُلُوا و اشربوا و لا تُسرفوا انه لایحب المفسرفین». بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست ندارد (عطایی، ۱۳۷۶: ۱۹۴).

تبذیر بر خلاف اسراف تنها واژه اقتصادی است. تبذیر از ریشه «بذر» یعنی تفریق و پخش کردن چیزی، اصلش از ریشه ریختن و پاشیدن بذر است که به طور استعاره درباره کسی که مال خود را بیهوده تلف و پخش کند، به کار رفته است. و نیز گفته شده، که تبذیر، انفاق مال در راه معصیت است. در مجموع بین واژه اسراف به معنی اقتصادی آن با واژه تبذیر فرق زیادی وجود ندارد و به عبارتی هر تبذیری اسراف است ولی هر اسرافی تبذیر نیست.

احادیثی از حضرت امام صادق (ع) نقل شده است که در مورد اسراف به اصحاب می‌فرماید: «کمترین حدّ اسراف این است که لباسی را که بیرون خانه برای حفظ آبرو می‌پوشی در خانه نیز بیوشی و یا باقیمانده آب و غذا که در ته ظرف می‌ماند را دور بریزی و یا خرما را خورده و هسته آن را دور اندازی. در بعضی احادیث آمده است که در هنگام وضو گرفتن باید مواظب باشیم که دچار اسراف نشویم و مقدار یک «مدّ» (معادل ۳/۴ لیتر) آب برای وضو کفایت می‌کند.

در حدیثی از امام علی (ع) آمده است که «القصّد مثرأه و السرف مثرأه» یعنی اقتصاد و میانه روی موجب ثروتمندی و اسراف و ولخرجی موجب سقوط و فقر می‌گردد. به علاوه زیانبارتر از همه، اسراف در بیت المال است که امیرالمومنین علی (ع) می‌فرماید «انّ اعظم خیائنه خیائنه الأُمَّة» بالاترین خیانت، خیانت به مردم است (عطایی، ۱۳۷۶: ۲۰۴).

در زمینه مبارزه با اسراف باید گفت: نظارت همگانی یا امر به معروف و نهی از منکر، تبلیغات و ارائه الگوی صحیح مصرف و سرانجام برخورد عملی و قانونی با اسرافکاران می‌تواند کارساز باشد و از این همه خلاف و اختلاف جلوگیری کند.

اسلام و محیط زیست فردی

قرآن کریم نه فقط بر نظافت بدن و پوشاک تأکید دارد، بلکه مردم را به زینت دادن در حد اعتدال نیز فرمان می‌دهد. در زمینه بهداشت محیط فردی این احادیث و سنن نبوی را می‌توان ذکر کرد:

- طهارت و پاکیزگی از اجزای تفکیک ناپذیر دین، و هر دو به روح و جسم انسان مربوط هستند.
- استفاده از آب پاک برای طهارت و هر نوع دیگری از شستشو لازم است. آب باید رنگ، طعم و بو نداشته باشد.

- در وضو که برای نماز واجب است، دستها، آرنجها، پاها، داخل دهان و حفره‌های بینی شستشو داده می‌شود و سر نیز با دست مرطوب مسح می‌شود.

- لباسها و سایر اشیای آلوده به ادرار، مدفوع، خون و ... را باید سه مرتبه در آب جاری شست.
- پیامبر اکرم (ص) مردم را از ادرار کردن در استخر حوض یا منبع آب و در زیر سایه درخت منع فرموده است. آن حضرت به مسلمانان دستور می‌داد حومه شهرها و محیط اطراف زندگی خود را تمیز نگه دارند (اچ . آی. سوتی، ۱۳۷۷، ۱۰۰).

بهداشت فردی هرگز در سرتاسر زندگی پیامبر اکرم (ص) از نظر آن حضرت دور نماند. آن حضرت قویاً اصول قرآنی درباره بهداشت را اجرا می‌کرد و این امر را به روشنی در زندگی عمومی و خصوصی روزانه‌اش نشان می‌داد. وی بهداشت را به صحابه غیور و متعهد خود آموزش می‌داد، به طوری که طهارت به صورت یک قانون مذهبی در آمده و پیامبر اکرم (ص) آن را جزئی لاینفک از ایمان می‌شمرد (النظافه من الایمان).

تحریم خبائث و مباح بودن طیبات و ضرورت اجتناب از پرخوری، اساسی‌ترین پایه‌های تأمین بهداشت محیط فردی است. آنچه که در مورد اجتناب از نجاسات، شستشوی دستها قبل و بعد از غذا، بهداشت دهان و دندان، کوتاه کردن مو، کوتاه کردن ناخن، پاکیزه نگاه داشتن و نظافت لباس و صدها مطلب مشابه که در آیات و احادیث آمده، کاملاً با ضرورت‌های بهداشتی و حفظ سلامتی فردی و اجتماعی هماهنگی دارد. اگر بر این مجموعه، آداب تغذیه اسلامی را بیافزاییم و مسئله مسئولیت فردی را در قبال اجتماع و لزوم تأمین سلامت و اجتناب از در معرض خطر قرار دادن جان خود را مد نظر قرار دهیم به خوبی عمق عنایت اسلام به بهداشت فردی را متوجه خواهیم شد (آیت الهی، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

اسلام و محیط زیست دسته جمعی

برنامه اصلاحی قرآن، تنها جنبه فردی ندارد، بلکه به اصلاح اجتماع نیز کاملاً نظر دارد. اصلاح اجتماع، متوقف بر اصلاح فرد است و ممکن نیست اجتماع صالح از افراد ناصالح و غیر متقی و نفوس پلید و ناپاک تشکیل شود. پس اجتماع سالم را تقوای افراد که عمومیت یافته و به عبارت دیگر، تقوای فردی تبدیل شده به تقوای اجتماعی، اصلاح می‌کند.

خطابات عام قرآن، مانند «یا ایها الذین امنوا ادخلوا فی السّلم کافه» (سوره بقره آیه ۲۸۰) اشاره ای به تقوی اجتماعی است و بر عکس در اجتماع فاسد روح طغیان و تجاوز حکمفرماست و طغیان فردی به طغیان اجتماعی تبدیل گردیده است. جامعه ای که افراد آن ناصالح باشند به تقدیری که با قوه قهریه، بتوان نظم و انضباط را در آن برقرار نمود به بقای آن اطمینانی نیست و خود یک نوع امر ساختگی و حرکتی قشری و اصلاحی کاذب است که قائم به غیر است و نه به خصایص روحی و تقوی باطنی، و هر آن باید انتظار از هم پاشیدن آن نظم و اجتماع را داشت (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۳: ۴۱).

بهداشت مکانهای عمومی از اهمیت و جایگاه خاصی در سرزمینهای اسلامی برخوردار است به عنوان مثال؛ همواره سعی می‌شد بیمارستانها در بهداشتی‌ترین بخش شهر بنا گردد. روش ابوبکر زکریا رازی در انتخاب محلی جدید برای احداث بیمارستان دولتی بغداد که او رئیس پزشکان آن بود، جالب توجه است. او پیشنهاد کرد حیوانی را بکشند و تکه‌هایی از گوشت آن را در نواحی مختلف آویزان کنند. ناحیه ای که در آن تکه‌های گوشت کمترین نشانه گندیدگی را نشان دهد باید برای محل بیمارستان انتخاب شود (اچ، آی. سوتی، ۱۳۷۷: ۱۰۱).

اسلام و محیط کار و تولید

انسان محور اصلی و شکل دهنده فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی و به تعبیر قرآن "اصطفا" شده از طرف خداوند متعال است. او نه تنها در برابر خویش، جامعه و نعمتهایی که به او داده شده مسئول است، بلکه در باره آباد کردن جهان خویش نیز مسئولیت دارد. قرآن کریم می‌فرماید: هو الذی انشأکم من الارض و استعمرکم فیها؛ او شما را از زمین آفرید و آبادانی زمین را به شما واگذار کرد (سوره هود آیه ۶۱) (بنّار رضوی، ۱۳۶۵: ۹۵).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کاد الفقر ان یکون کفرأ» یعنی نزدیک است که فقر به کفر بینجامد. از آنجا که آزادی فعالیت‌های اقتصادی همواره به سود ثروتمندان است، باید از طریق عدالت اجتماعی، این امر متعادل شود. برای رسیدن به این هدف حکومت می‌تواند از طریق اولویت دادن به فقرا در خط مشی‌های اقتصادی و مالی خویش و نیز از طریق سرمایه‌گذاری سنجیده در مناطق فقیر نشین فعالیت‌های اقتصادی خود را پیگیری کند. امروزه جهان اسلام از توزیع بی تناسب ثروت در بین کشورها و حتی در داخل کشورها رنج می‌برد، در حالیکه اسلام برای کمک به بخش فقیرتر، دعوت به کم کردن این شکاف می‌کند (تعاون و زکات). همچنین اسلام به حکومت سفارش می‌کند تا تمام معامله‌های غیر منصفانه و زیان بخش به حال جامعه، مثل وام‌های بهره دار، فروش مواد مخدر، احتکار نیازمندیهای اساسی، حق انحصاری، فریب در معاملات و غیره را ممنوع کند (زین العابدین، ۱۳۷۷: ۵۹).

وقف نمادی از اثر اسلام در محیط تولیدی به شمار می‌آید. وقف مقداری از مال، بویژه زمین است که وقف خداوند شده است تا درآمدش برای برخی مقاصد مذهبی یا خیریه مانند نگهداری مسجد یا گرمابه یا کمک به مستمندان محل خاص به مصرف برسد (بیومونت، ۱۳۶۹: ۱۷۶). گفتنی است در قرآن کریم، آیه ای در باره وقف به طور خاص، وجود ندارد ولی درباره نیکوکاری و کمک به هم‌نوع و معاونت در کارهای برّ و خیر، مصالح عمومی و امور عام المنفعه توصیه شده است که همه آنها (موارد ذیل) اوامر ارشادی هستند (فیضی، ۱۳۷۲: ۳۴).

۱- ایجاد انگیزه‌های صحیح اقتصادی و پیروی از سیاست‌های مالی خاص که تأثیر شایسته‌ای در کردار اقتصادی مردم و اوضاع اقتصادی مدینه داشت.

۲- انقلاب در طرز تفکر مردم به هدف نهایی فعالیتهای اقتصادی، قسط، تعاون، اقتصاد و میانه‌روی در کسب معاش از راه حلال از جمله ارزشهایی هستند که همواره مورد توجه پیامبر اکرم (ص) بوده و اهمیت خاصی در زندگی اقتصادی مردم مدینه پیدا کرده است.

۳- بیان حقوق اقتصادی؛ پیامبر (ص) همواره کوشش می‌کرد تا از طریق تلاوت آیات قرآن و آموزش تعالیم عالی اسلام، مسلمانان را به اصول و مقررات ازدیاد ثروت، تولید و مصرف آشنا کند. اصولی همچون حفظ مصالح جامعه و فرد و کنترل آنها از طریق قواعد عدم اتلاف، لاضرر، حرمت اسراف، حرمت احتکار، تنظیم معاملات، بیان کسبه‌های حرام از قبیل، کم فروشی، قمار، ربا، اکل المال بالباطل و غیره، موجب شد بین درآمد و صرف نیروی انسانی هماهنگی لازم ایجاد و احترام به کار حفظ شود. (بنار رضوی، ۱۳۶۵: ۹۳)

اسلام و محیط زیست شهری

درباره نقش و اهمیت شهر در تمدن اسلامی باید گفت؛ بیشتر کسانی که به بررسی آثار و بناها و شهرهای اسلامی و تاریخ تمدن اسلام پرداخته‌اند. بر این باورند که اسلام دین شهری است. اهمیت شهر تا حد زیادی منبعت از اراده سیاسی دولت‌های اسلامی بوده است چرا که «دولت اسلامی» در شهر تولد یافته است (احمدیان: ۱۳۸۲: ۶۱).

سه قرن نخست فرمانروایی اسلام، دوره تجدید عظمت شهری در آسیای جنوب غربی و شمال آفریقا است. گرچه فاتحین اسلام، عمدتاً از عشایر صحرا نشین بودند اما اسلام از آغاز، دین تمدن و شهر نشینی بود. دستورات دینی اسلام، پیوند مومنین را استوار تر می‌سازد و از طرق بسیاری وجود یک جامعه شهری را تضمین می‌کند. اعراب (مسلمانان) خود شهرهای جدیدی به نظام موجود شهری افزودند. زیرا آنها پس از فتح شهرها و کشورها به قسمت قدیمی شهرها دست نزدند و چیزی را نیز خراب نکردند بلکه خارج از شهر اردو زدند و به تدریج «ربض» را ساختند و بعد شهرهای جدیدی از این راه بنیاد گردید (مجتهد زاده، ۱۳۸۲، ۴۴). بنابر این پیروزی مسلمانان سریعاً به ایجاد شهرهای برج و بارو دار و عمدتاً برای مقاصد نظامی انجامید؛ از جمله کفره (۶۳۸ میلادی)، بصره (۶۳۷ میلادی)، فسطاط (قاهره قدیم، ۶۲۴ میلادی) و قیروان (۶۷۰ میلادی)، برخی از شهرهای جدید مراکز زیارتی یا یادگیری علوم دینی بودند. مانند نجف (۶۷۰ میلادی) و کربلا (۶۸۰ میلادی) در عراق (بیومونت، ۱۳۶۹: ۲۴۶).

بسیاری معتقدند که شهر یک کار هنری است که یک خصیصه اساسی آن معماری است و جنبه زیبایی‌شناختی آن بی طرفانه نیست بلکه طراحی‌های معماری در آن دلالت بر معنا و مفهومی دارد که بخشی از چشم انداز فرهنگی (دین و ایدئولوژی) به حساب می‌آید (Robertson, 2003:19).

شهرهای جهان اسلام از لحاظ ساختمان کلی، شکل و معماری در موارد بسیاری شبیه یکدیگرند و با مساجد، گلدسته‌ها، مناره‌ها، نقش قبله در ایجاد اماکن، بازارها، محلات، واحدهای همسایگی، تکایا، مدارس دینی و ... قابل شناسایی و بررسی هستند. بعلاوه شهرهای اسلامی، به جز چند تایی در میان دیوارهای بلند محصور بودند و شکل نقشه زمینی آنها، اغلب مستطیلی بود. بیشتر دیوارها، کنگره‌هایی به عنوان سنگر و یک دسته برج مراقبت داشتند. حتی بنادر نیز برخی اوقات، همچون سلا (سالی) در کشور مراکش (مغرب) در میان دیوارهایی محصور بودند.

یکی از ویژگیهای مهم شهرهای اسلامی جدایی نواحی مسکونی و تجاری بود. مرکز محله تجاری معمولاً مسجد جامع یا مسجد جمعه بود که به نوبه خود بر نظام بسیاری از فعالیتهای محیط اطراف تأثیر می‌گذاشت و عموماً مدرسه‌ای در کنار آن قرار داشت. در نزدیکی آن پیشه‌ورانی برای تأمین نیازهای مسجد و مدرسه به مشاغلی همچون صحافی، کتاب‌فروشی، تزئین حرم و غیره اشتغال داشتند. سپس پینه‌دوزان، درودگران، خیاطان و قالببافان و پس از آن صاحبان حرفه‌هایی که فضا را از بو و سر و صدا پر می‌کرد، همچون فلزکاری، دباغی و رنگرزی قرار می‌گرفتند. حرفه‌هایی که بیش از همه به سود روستاییان بود، اغلب در نزدیکترین فاصله به دروازه‌های شهر دایر می‌شد، که از آن جمله به زین‌سازی و نعل‌بندی می‌توان اشاره کرد.

یکی دیگر از ویژگی‌های عمومی شهر اسلامی، تمرکز فعالیتهای اقتصادی مشابه در یک بازار یا سوق بود. دلایل زیادی برای این مسأله بیان شده است؛ اما دلیل عملی آن را می‌توان در اصل به مهارتهای سنتی برخی از قبایل در چند رشته شغلی نسبت داد. نظام صنفی نیز که یکی از وظایف آن، حفظ اسرار شغلی بود، موجبات تمرکز پیشه‌ها را فراهم می‌کرد، در حالی که در مورد جواهرفروشان نیاز به امنیت، دلیل عملی آشکاری برای نزدیکی هر چه بیشتر آنان به یکدیگر بود. همبستگی در برابر شیوه‌های استبدادی اخذ پول نیز شاید در این مسأله نقش داشته است (بیومونت، ۱۳۶۹: ۲۵).

از مشخصات جغرافیایی شهرهای اسلامی، حالت درون‌مرزی بودن آنهاست. بدینسان که اغلب شهرهای اسلامی در داخل کشورها و در داخل خشکیهای نواحی جغرافیایی به وجود آمده و به اعتبار رسیده‌اند. نظیر، ری، اصفهان، تبریز، نیشابور، قاهره، قونیه، دمشق، حلب، بغداد و موصل.

یکی از دلایل درون‌مرزی بودن شهرهای اسلامی به اوایل اسلام بر می‌گردد. بدین سان که اغلب شهرهایی که در دوره رشد و شکوفایی اسلام به وجود آمده‌اند، در ابتدا به صورت اردوگاههای مسلمانان بودند. این اردوگاهها در حاشیه صحاری به تمرینات نظامی مسلمانان اختصاص داشت. بصره کوفه و قاهره از آن جمله است. در شهرهای اسلامی، معمار مسلمان کوشش کرده است که اثرات خشونت بار آب و هوا را با طرحهای معماری تعدیل کند. سقف پوشیده بازارها، حیاط بزرگ و پردرخت مساجد و خانه‌ها، آب‌نماها و حوضهای بزرگ خانه‌ها، کاروانسراها، دیوارهای گلی و بلند واحد‌های مسکونی و ایوان خانه‌ها، همه در جهت جلوگیری از شرایط نامساعد آب و هوا و زیبا سازی و سالم سازی محیط زیست شهری صورت گرفته است (شکویی، ۱۳۷۲: ۱۹۲-۱۹۱).

ابوزرع الفارسی می‌نویسد: «بهترین شهرها، شهری است، که واجد پنج ویژگی باشد؛ رودخانه آب جاری، زمین قابل کشت و زرع، چوب جنگل در همسایگی، حصار کاملاً مستحکم و قدرتی که از مردم حمایت کند (اسکالی، ۱۳۷۷: ۲۵۴).

با استناد به دستورات اسلامی در زمینه محیط زیست شهری می‌توان چنین نتیجه گرفت:

۱- اسلام دستورات زیادی در زمینه حراست از تعادل‌های اکولوژیکی و سالم سازی محیط زیست و سکونتگاههای انسانی صادر کرده است.

۲- اسلام حق مالکیت عمومی و خصوصی را قبول کرده است. اما میان این دو نوع مالکیت، به تعادل معتقد است. اگر این دو با هم برخورد داشته باشند، حقوق و نفع عمومی مقدم شمرده می‌شود.

- ۳- زمانی که مسلمانان شهری را بنا می‌نهادند، در ابتدا مسجد مرکزی شهر، دادگاه دولتی و میدان اصلی تعیین و ساختمان می‌گشت. بعد خیابانها و کوچه‌های اصلی به چهار سمت مختلف احداث می‌شد. عرض خیابانها و کوچه‌ها همواره با در نظر گرفتن نفع عمومی و نیازهای مردم معین می‌گشت.
- ۴- خیابانها، کوچه‌ها، میدانها و بازارها به عنوان اموال عمومی و جهت استفاده همه مردم شهر به وجود می‌آمد. در این محلها، قدرت قانون، اجازه استفاده شخصی یا حق ویژه را به هیچ فردی نمی‌داد.
- ۵- هیچ کسی حق آلوده ساختن آب و اتلاف آن را ندارد.
- ۶- کسی حق تجاوز به سواحل دریا و زیباییهای طبیعی و مکانهای عمومی را ندارد. همه ویژگی‌های محیط زیست در جهت سالم سازی محیط زندگی و سلامتی عمومی را باید قانون پاسداری کند.
- ۷- مشارکت همه مردم شهر می‌تواند محیط زیست سالم شهری را پی‌ریزی کند.
- ۸- معماری اصیل اسلامی در همه ساختمانهای دولتی و خصوصی باید به کار گرفته شود (شکویی، ۱۳۷۲، ۱۹۹).

علل وجود ناهنجاری های زیست محیطی در جهان اسلام

- با وجود دستورات عالیه قرآن کریم و سایر منابع اسلامی در زمینه نحوه رفتار و بهره‌برداری صحیح و اصولی از امکانات و منابع محیطی، متأسفانه شاهد ناهنجاریهای بسیاری در محیط زیست سرزمینهای اسلامی هستیم که عمدتاً ریشه در علل و عوامل ذیل دارند:
- الف- عدم آگاهی و بی‌توجهی به اصول و قوانین عالیه اسلامی و درست بکار نبستن آنها، در این زمینه «الطنطاوی» (مفتی الازهر مصر) در تفسیر کبیرش این حقیقت را روشن ساخته است: «انحطاط مسلمین و ترقی اروپا از یک نقطه شروع و آن اعراض از دین است. ما از دینی که سعادت بخش بود رو برگردانیدیم، زبون و خوار شدیم و آنها از اوهام و خرافاتی که به نام دین پذیرفته بودند، دست برداشتند و جلو رفتند» (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۷: ۳۳).
 - ب- بی‌اعتنایی حکام و زمامداران ممالک اسلامی به اجرای دقیق اصول اسلامی از جمله در زمینه حفاظت از محیط زیست، به گونه‌ای که خود دولت‌ها نیز عاملی در تخریب جنگل‌ها، بهره‌برداری بیش از حد از منابع و ذخایر زیر زمینی، آتش افروزی جنگ‌ها و ... هستند.
 - ج- گسترش روز افزون روحیه فردگرایی و توجه به منافع آنی و فردی، به جای توجه به منافع عمومی و جمعی؛ «چو فردا شود فکر فردا کنیم».
 - د- ضعف علمی و تکنولوژیکی، باعث ناآگاهی و در پرده ابهام ماندن بسیاری از واقعیات تلخ زیست محیطی در جوامع اسلامی شده است.
 - هـ - وجود روحیه خرافه‌گرایی در بین برخی گروههای اسلامی باعث رفتار نامناسب با طبیعت و محیط زندگی شده است مانند شوم بودن پرند جغد و ...
 - و- گسترش روحیه دنیا گرایی محض در بین مسلمانان.
 - ی- نقش استعمار در نابودی منابع کشورهای اسلامی و بروز آلودگی‌های زیست محیطی، مانند غارت منابع نفتی کشورهای حاشیه خلیج فارس و نیز تبعات ناگوار جنگ خلیج فارس (جنگ نفت) در سال ۱۹۹۱ میلادی.

راهکارها

بدون شک وضعیت نامناسب محیط زیست را می‌توان به حالت طبیعی بازگرداند و محیط مطلوبی داشت، به شرط آنکه مردم کره زمین به ویژه ممالک اسلامی در اصول ذیل اتفاق نظر داشته و آنها را سرلوحه زندگی خویش قرار دهند:

- ۱- رعایت دستورات اسلامی به منظور حراست از تعادل اکولوژیکی و سالم سازی محیط و سکونتگاههای انسانی.
- ۲- از همه منابع طبیعی، از جمله؛ غذا، زمین، انرژی، چوب، خاک، آب، کانی‌ها و وقت انسان به طور کارآمد و بر اساس اصول اسلامی استفاده شود.
- ۳- نظریه اقتصاد اسلامی، همواره سرلوحه فعالیت‌های اقتصادی اجتماعی ممالک اسلامی باشد.
- ۴- حق و حقوق همه شهروندان در مورد مجموعه‌ای از حقوق اساسی محیطی تعیین شود.
- ۵- وضع فیزیکی و شیمیایی کره زمین به صورت مرتب ردیابی شده و هرگونه اقدام تباه کننده آن اکیداً کنترل گردد (وات، ۱۳۷۲: ۴۲۲).
- ۶- همکاری جهانی تمامی ادیان و مذاهب در حفظ و نگهداری از تمامیت اکوسیستم کره.
- ۷- تقویت آگاهی‌ها و باورهای دینی، جهت همزیستی مسالمت‌آمیز با طبیعت.
- ۸- منظور نمودن نمودن حقوق نسلهای آینده در بهره‌برداری از منابع محیط زیست.
- ۹- تعلیم و تربیت فرزندان بر اساس احترام به طبیعت و شناخت اصول زندگی سالم.
- ۱۰- همه ملت‌ها با هم به توافق برسند تا انرژی و سرمایه‌ای که در حال حاضر به تسلیحات نظامی اختصاص یافته است، تغییر مسیر داده، صرف مبارزه با آلودگی و بهبود زندگی همگان گردد.
- ۱۱- توجه به انسان به عنوان محور اصلی توسعه پایدار و شایسته برخورداری از زندگی سالم، پربار و هماهنگ با طبیعت.
- ۱۲- تقویت وطن دوستی نوین، همه مردم کره زمین، همه جای این سیاره را وطن خود بدانند.
- ۱۳- توجه به اصل مهم «وابسته بودن صلح و توسعه به حفاظت از محیط زیست».
- ۱۴- مسائل زیست محیطی با مشارکت شهروندان ذی‌نفع، به بهترین شکل و در سطحی مناسب حل می‌شوند. در سطح ملی هر فرد باید بتواند به اطلاعات زیست محیطی که در اختیار مسئولان است دسترسی داشته باشد. از جمله اطلاعات مربوط به مواد زاید و فعالیت‌های خطرناکی که در جوامع‌شان وجود دارد. باید همه بتوانند در برنامه‌های تصمیم‌گیری مشارکت کنند. دولت‌ها باید از طریق اشاعه وسیع اطلاعات، زمینه آگاهی و مشارکت عمومی را فراهم آورند و آنان را در امور اداری و حقوقی، تا سطح ترمیم و اصلاح، فعالانه شرکت دهند (فتوره‌چی، ۱۳۷۲: ۴۳).

نتیجه گیری

عالم طبیعت را می‌توان به عنوان کتابی سرشار از رموز و اسرار الهی مورد نظر قرار داد، چنان که در قرآن مجید نیز به آن اشاره شده است. طبیعت کتابی است که حقایق الهی در آن تجلی یافته است. بطوریکه قرآن مجید، دائماً انسان را متوجه پدیده‌های طبیعی کرده و آنها را آیات خداوند می‌خواند.

اسلام که دین صلح، اعتدال و سلامتی است، اهمیت فوق العاده زیادی به پاکی و طهارت فرد، جامعه و محیط قائل است به گونه ای که انجام بسیاری از فرایض دینی و امور روزمره، بدون رعایت پاکی و پاکیزگی امکان پذیر نیست. به همین جهت کلمه «طبیات» در ۱۳ سوره و ۲۰ آیه قرآن به کار رفته است که این تکرار و تاکید، اهمیت پاکیزگی را در اسلام به وضوح می رساند.

علیرغم تاکیدات فراوان اسلام در زمینه حفاظت از محیط زیست و صراحت سفارش ها و دستورات قرآن کریم و سخنان پیامبر و امامان معصوم (ع) و بزرگان دین و الگوی عملی رفتار آنها، ناهنجاریهای محیطی زیادی در ممالک اسلامی به چشم می خورد که عمدتاً ریشه در بی توجهی، عدم رعایت و اجرای دقیق اصول اسلامی دارد.

منابع:

قرآن کریم.

آیت الهی، سید محمد تقی. (۱۳۷۰). خطوط کلی بهداشت در اسلام، فصلنامه مشکوه، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد.

اچ. آی. سوتی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۷). تأثیر شریعت بر توسعه بیمارستانها در جهان اسلام قرن هفتم تا سیزدهم، ترجمه محمدتقی اکبری، فصلنامه مشکوه، شماره ۵۸-۵۹، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد.

احمدیان، محمد علی. (۱۳۸۲). ویژگی های جغرافیایی کشورهای اسلامی. انتشارات سخن گستر. مشهد.

اسکالی، فوزی. (۱۳۷۷). ناس شهر مولای ادريس دوم، ترجمه ابولحسن سروقدم مقدم. فصلنامه مشکوه شماره ۵۸-۵۹. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد.

بدری فر، منصور. (۱۳۸۳). جغرافیای انسانی ایران. دانشگاه پیام نور. تهران.

زین العابدین، طیب. (۱۳۷۷). زکات و کاهش فقر در جهان اسلام، فصلنامه مشکوه شماره ۵۸-۵۹، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد.

بنار رضوی، محمد مهدی. (۱۳۶۵). نظری بر ساخت الگو در نظام اقتصادی اسلام، فصلنامه مشکوه شماره ۱۱، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد.

بیومونت، پیتر و همکاران. (۱۳۶۹). خاورمیانه. ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و همکاران. انتشارات آستان قدس رضوی. مشهد.

حافظ نیا، محمد رضا. (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. سمت. تهران.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). فرهنگ لغت، جلد ۲۸.

سعیدی رضوانی، عباس. (۱۳۶۸). بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی. بنیاد پژوهشهای اسلامی. مشهد.

شکویی، حسین. (۱۳۶۴). فلسفه جغرافیا. گیتاشناسی. تهران.

شکویی، حسین. (۱۳۷۵). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد اول. گیتاشناسی. تهران.

شکویی، حسین. (۱۳۸۲). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد دوم، فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی. گیتاشناسی. تهران.

شکویی، حسین. (۱۳۷۲). جغرافیایی اجتماعی شهرها، اکولوژی اجتماعی شهرها. انتشارات جهاد دانشگاهی. تهران.

عطایی، محمدرضا. (۱۳۷۶). اسراف و تبذیر در قرآن کریم، فصلنامه مشکوه شماره ۵۴-۵۵، بنیاد پژوهشهای اسلامی. مشهد.

علی بابایی، غلامرضا. (۱۳۷۹). فرهنگ علوم سیاسی. نشر و بخش ویس. تهران.

کتانی، علی. (۱۳۶۸). اقلیت های مسلمان در جهان امروز. انتشارات سپهر.

واعظ زاده خراسانی، محمد. (۱۳۷۳). تأثیر قرآن در جنبش فکری نهضت علمی، تمدن و تکامل بشری، فصلنامه مشکوه شماره ۴۲، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی . مشهد .
فیضی، علیرضا. (۱۳۷۲). وقف و انگیزه‌های آن، فصلنامه وقف میراث جاویدان. شماره ۴ .
فتوره‌چی، مهدی. (۱۳۷۲). بیانیه ریو درباره محیط زیست و توسعه. فصلنامه محیط زیست شماره ۲، سازمان حفاظت محیط زیست.

مجتهد زاده، غلامحسین. (۱۳۸۲). برنامه‌ریزی شهری در ایران . دانشگاه پیام نور . تهران.
وات، کنت. (۱۳۷۲). مبانی محیط زیست. ترجمه عبدالحسین وهاب زاده . انتشارات جهاد دانشگاهی. مشهد.

هاگت، پیتر. (۱۳۷۹). جغرافیا؛ ترکیبی نو، جلد اول. ترجمه شاپور گودرزی نژاد. سمت. تهران.

Chandna.R.C. (2003). Environmental Geography. Kalyani publishers New Delhi.

Dobson, Andrew. (1998). Justice and the Environment; Conceptions of Environmental Sustainability and Theories of Distributive Justice .Oxford University press.

Merchant, Carolyn. (1992). Racial Ecology. Rutledge.

Robertson. Iain. (2003). Studying Culture Landscapes. Arnold, London.

Somekh, Bridget & lewin Cathy. (2005). Research Methods in the Social Sciences .SAGE publications. Inc.

